

21. Chleny Gosudarstvennoy Dumy (portrety i biografii). Tretiy sostav 1907–1912 g. / Sost. M. M. Boiovich. Moskva: Tipogr. T-va I. D. Sytina, 1913. 456 s.
22. Shkurat S. «Blazhennishe davaty, nizh pryjmaty» // Slovo. 2017. № 23. S. 3–4.

Kotsur V. The God's elect (to the 150th anniversary of the birth of Mykola Ananiiovych Komaretskyi).

In the article, on the occasion of the 150th anniversary of birth, the most important milestones of the life and activity of Mikolai Ananiievych Komaretskyi (1867–1931) are highlighted. By now, this figure has not been adequately reflected in Ukrainian and foreign historiography.

The methodology of the research is based on the principles of historicism, objectivity, historiographical analysis and synthesis.

We have analyzed the work of M. A. Komaretskyi as a priest in the Romny district of the Poltava province and in St. Petersburg. His state and public activity was clarified through the prism of deputies in the Third State Duma of the Russian Empire. The emphasis is on law-making work, advocating by him the interests of Ukrainian people, his educational and spiritual needs, and language.

For the first time, materials related to the philanthropy of M. A. Komaretskyi were found: financial support of Zemsky schools, church parish schools, libraries, repair and restoration of church temples, utensils, etc.

It is noted that in the years of the First World War, M. A. Komaretskyi prayed and the good word of the shepherd supported the soldiers in the front everyday life. In the Soviet era, the warlike atheism and the grip of repression did not escape.

Key words: *M. A. Komaretskyi, Sakunova Sloboda, Konstantyniv, priest, deputy of the State Duma, legislation, charitable activity.*

Одержано 11.09.2017.

УДК 71/719:[728+352+314.1]

Володимир Науменко
(Київ)

ДЕРЖАВНЕ ТА МІСЦЕВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ КИЄВА XVIII – ПОЧАТКУ XX ст.: АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ ТА ЗАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ МІСТА

У статті розглядається поява, поширення та прояви адміністративно-територіального поділу на теренах міста Києва у XVIII – на початку XX ст. Мета дослідження – простежити його містобудівний розвиток і вплив природно-географічних умов на формування внутрішніх меж міста, а також особливостей державного управління і місцевого самоврядування, правонаступництва та права власності на землю, кількісний і етнічний склад містян та осередки їхнього розселення.

Шляхом використання наукових методів – історичного аналізу, логіко-аналітичного аналізу, описового методу та елементів статистичного методу – встановлено, що згадані аспекти можна вважати одними з визначальних факторів в історико-містобудівному процесі накладання меж на території між частинами міста відповідно до їх адміністративної належності, поселеннями переселенців і автохтонних мешканців за становим принципом, забудови вільних приміських і розбудови традиційних історичних місцевостей, зважаючи на зміни державних вимог до будівництва відповідно до нових стилів та технологій. Наслідком посилення державного адміністративного нагляду за територією Києва стало формування на цих землях унікального у світовій практиці міського культурного ландшафту.

Ключові слова: *Київ, адміністративно-територіальний поділ, містобудування, державне управління, міський культурний ландшафт, Гетьманщина, Московське царство, Російська імперія.*

Незважаючи на широке висвітлення питань щодо адміністрування та містобудівного розвитку Києва у XVIII – на поч. XIX ст., до сьогодні залишаються малодослідженими територіальна трансформація меж міста у зазначений період і,

відповідно, наслідки історичних трансформацій міських районів і територій, які мали статус передмість у контексті містобудівних адміністративно-правових документів.

Витоки адміністративного поділу та територіального устрою Києва були предметом неодноразового розгляду вітчизняних і зарубіжних науковців, які досліджували загальнополітичні, військово-історичні, економіко-господарчі та суспільні процеси, характерні для цього міста в різні історичні періоди (Гетьманщина, литовсько-польська доба, Московське царство, Російська імперія) [1; 5; 9; 13; 15; 19; 24; 26; 46; 53; 58; 63; 85; 87]. Недостатня увага у сучасних дослідженнях приділяється відображенню перебігу порівняно менш значущих в історичному плані подій, які у сукупності визначали внутрішній устрій поселень на теренах Києва, зокрема, питанню місцевої специфіки Києва (праці С. В. Любичанковського, Н. А. Павлової та О. В. Курінного) [29; 46; 28], Проблемам локального рівня, пов'язаним із безпосереднім оточенням міста Києва у XVIII – на поч. XX ст. та їхнім особливостям присвячені наукові розвідки, у яких розглядається регіональна специфіка в межах Київського полку, а згодом Київської губернії (А. С. Забашта, В. Козій, З. Сverdлик) [15; 26; 63.]. Варто зазначити, що починаючи з перших ґрунтовних наукових видань (М. Берлинського та І. Фундукля) [2; 77; 78] і до тепер, об'єктами дослідження поступово визначилися такі важливі аспекти історико-містобудівного розвитку Києва, як: адміністративно-територіальний поділ (М. Г. Крикун, В. Шандра, С. Архипова) [27; 85; 1], давня міська топографія та гідрографія (М. І. Максимович, В. І. Вишневський, К. М. Степанець) [30; 31; 32; 33; 34; 4; 72], будівництво фортифікаційних споруд (О. В. Сіткарьова, С. С. Петров, Г. В. Філіпова, О. А. Кожаненко) [69; 70; 71; 49; 76; 25], архітектура цивільної забудови (І. В. Якубовський, Л. Р. Гнатюк) [89; 10], інженерна інфраструктура і промисловість (В. П. Ієвлева, О. М. Набок, М. М. Осетрін, О. І. Павлова) [20; 41; 44; 45], стан і динаміка чисельності населення (Г. Л. Гетте, В. Милько, Т. С. Водотика) [8; 37; 5], а також право власності на нерухоме майно згаданого періоду (Я. Волерт) [7]. Разом із тим, у наукових, науково-популярних і публіцистичних працях бракує проміжної ланки між вузькогалузевими та загальнокраєзнавчими питаннями, зважаючи на постійний науковий інтерес до міждисциплінарних проблем.

Отже, наша розвідка дозволяє інтегрувати достатньо вагомі, але неповні, та маловідомі напрацювання щодо окремих міських адміністративно-територіальних одиниць та їх локальної взаємодії і відображає трансформації і наслідки існування останніх на досліджуваній місцевості за певних історичних умов, а саме періоду XVIII – початку XX ст., що і визначає її актуальність.

Метою статті є визначення впливу природних та антропогенних чинників на формування міського культурного ландшафту Києва XVIII – початку XX ст.

Предметом дослідження є аналіз впливу місцевих природних і географічних умов, традиційного розселення та забудови; державного управління, права власності на землю, кількісного та етнічного складу населення на характер адміністративно-територіального поділу Києва вказаного історичного періоду. Завдання полягають у вивченні впливу історичних адміністративно-правових чинників на територіальні зміни щодо міських і позаміських територій Києва вказаного періоду.

До методів дослідження належать: історичний аналіз, логіко-аналітичний аналіз, описовий і статистичний аналізи.

Матеріалом для дослідження слугували архівні джерела, картографічні та фотографічні матеріали, адміністративно-правові та статистичні документи, наукові, публіцистичні та краєзнавчі праці з географії, історії, топографії, містобудування, архітектури, пам'яткознавства.

Найдавнішим територіальним поділом на теренах Києва можна вважати розподіл земель між давньоруськими укріпленими поселеннями. Цей поділ частково відповідав природному рельєфу Києва, але не мав чітких меж через вихід заселеної території

за стіни укріплень. Із часом одні сусідні городища злилися в єдине містобудівне утворення зі спільними оборонними спорудами, які поєднували Верхнє місто та Поділ, інші залишалися окремими поселеннями за межами укріплень, Печерськ із окремими укріпленнями навкруги Києво-Печерської лаври був довгий час відокремлений від основних київських земель [16, с. 204].

Приблизно з середини X ст. адміністративний центр великого Києва на Старокиївській горі («місто Володимира», «місто Ярослава», «місто Ізяслава-Святополка») посилюється потужними укріпленнями, проте вразливими залишаються його посади (Поділ, Щекавиця, Копирів кінець на Кудрявці) [43, с. 101]. У XIII ст. Верхнє місто разом із іншими селищами та Печерськом фактично перетворюється на околицю, а функції центру Києва починає виконувати Поділ із поновленими та новими укріпленнями.

У литовсько-польську добу всередині Нижнього міста формується кілька територіальних осередків різного ступеню самоорганізації: військово-адміністративний центр Київського воєводства – дерев'яний замок на одній із навколишніх гір (нині Замкова гора) з прилеглими до нього землями, католицько-шляхетський осередок – біскупське містечко зі своїми маєтностями та землі подолян із власним самоврядуванням [75, с. 110].

Другим центром, дещо меншим за розміром, можна вважати поселення на Печерську навколо та всередині монастирських укріплень під патронатом Києво-Печерської лаври [73, с. 93]. У XIV–XV ст. разом із Києво-Подолом і Києво-Печерськом розширюються й інші городища, зокрема Клов (у Кловській долині) і Паньківщина (в долині р. Либеді), котрі знаходилися досить віддалено від основних заселених київських земель [50, с. 242].

Важливою частиною історії адміністративно-територіального поділу Києва було те, що у 1471–1565 рр. сформувався новий повітовий устрій Київського воєводства на базі відповідних повітів – старостинських округів. Виняток становив центральний (Київський) воєводський округ, оскільки Київського староства не існувало. У Київському воєводстві в середині XVI ст. головними, а можливо єдиними, були повіти Київський, Житомирський, Овруцький і Мозирський, але їхні території не були сталими. У 1566–1793 рр. повіти являли собою шляхетські адміністративно-судові округи, що утвердилися після входження Київських земель до Польського королівства (1569 р.).

Упродовж тривалого часу, починаючи з 1569 р., Київське воєводство було одноповітовим і складалося з одного земського і одного гродського повітів, ідентичних за територією та назвою, згідно з обмеженнями 1566 р. Склад земських посад (урядів) шляхетського самоврядування мав такий склад (за ієрархією): воєвода, каштелян (за сумісництвом й маршалок), підкоморій, хорунжий, суддя, підсудок, писар [27, с. 68–70].

У I-й половині XVII ст. відбулося призупинення освоєння нових і занепад раніше освоєних територій міста (приміром, на півночі – до р. Глибочиці). Передмістя були мало залюднені, тому що перебували переважно поза магістратською юрисдикцією (окремо існували Плоська та Кожум'яцька слободи). Активніше опановувалися вільні ділянки у межах міських укріплень, зокрема відбулося розширення території забудови за рахунок земель «підзамчого» – своєрідної еспланади біля підніжжя Замкової гори, яка до 1611 р. залишалася незаселеною [53, с. 104–105].

Значний вплив на забудову Києва у II-й половині XVII ст. мав той факт, що частина Київського воєводства Лівобережної України перейшла від Речі Посполитої до Московського царства у межах так званої Малоросії (Полтавська та Чернігівська губернії) [27, с. 69; 74, с. 5]. Майже одразу у 1654 р. місто було окуповано росіянами, але ще довгий час вважалося польським і поляки неодноразово заявляли свої права на нього, контролюючи сусідній простір на захід від Дніпра (тодішня Білорусь, Литва, Київська Україна, Поділля, Волинь та Галичина). За Андрусівським перемир'ям із

Польщею (1667 р.) Київ знову було «тимчасово» залишено за Росією на два роки, але під час нових жвавих переговорів у 1669, 1671, 1674 і 1678 рр., не розв'язавши суперечки, уряди продовжили чинну угоду [74, с. 5, 107].

Тим часом за мирною угодою між російськими посланцями та Кримським ханом, підписаною 3 січня 1681 р. й ратифікованою в квітні 1682 р., суперечливий кордон вздовж Дніпра з Києвом і його передмістями був підтверджений Османською імперією [51, с. 389].

Невирішеність питання між Річчю Посполитою та Московським царством щодо Києва тривала до 4 березня 1686 р. – до створення союзу обох держав проти Туреччини, коли польська сторона остаточно зняла претензії на Київ. Проте, невизначеною залишалася територія навколо міста – росіяни бажали відсунути кордон до меж Київської губернії, поляки у цьому питанні вже не йшли на поступки. Нарешті, 7 квітня 1686 р. сторони погодилися на ті ж умови – 20 верст від міста, а в угоді «Про вічний мир» Польща зняла претензії на Київ на користь Росії навечно. Угоду про мир мали остаточно підтвердити у Варшаві, але переговори неодноразово зривалися впродовж 1680–1690-х рр. [74, с. 107–108, 119].

Останні події посприяли поступовому зростанню населення, що загостило проблему нестачі землі, адже місто, зазнавши незначних змін у межах укріплень на початку XVII ст. (зокрема, на Подолі), штовхало населення до пошуку вільних ділянок (у Плоскій, Рибальській та інших слободах) [53, с. 109]. Це призвело до ущільнення торгово-ремісничих забудов урочищ у міжгір'ях (Кожум'яцька слобода) та неподалік невеликих річок (Гончарна слобода) [65, с. 79]. У таких умовах не були винятками стихійні тимчасові поселення найбільш вразливих верств суспільства поза заселеними місцевостями, хоча деякі згодом розбудовувалися до розмірів справжніх передмість із церквами та монастирями. Приміром, Угорське або колишня Довга Нива поблизу Печерського містечка, яке пізніше отримало назву Микільська слобідка [3, с. 349].

Відповідно зросли позови щодо власності на території, на які претендували духовенство різних конфесій, шляхетсько-козацький стан і міщани з магістратом. Межі ділянок намагалися узгоджувати з ландшафтними особливостями місцевості, рельєфом (гори, озера, річки, зелені масиви), фортифікаційними спорудами (давні вали, рови), архітектурними орієнтирами (брами, церкви) або селищами (монастирськими, козацькими та ін.). Право власності підтверджували різноманітні грамоти та інші офіційні документи (акти межування), видані колишньою і діючою на той час місцевою або вищою владою (королівською, царською, воєводською, гетьманською, магістратською) [3, с. 348–349; 23, с. 59]. Про спробу навести лад у цьому питанні є згадка у Московських статтях І. Мазепи, підтверджених Петром I 20 вересня 1689 р., а саме надання київським міщанам грамот на землі та сіножаті монастирів за умови визнання їх дійсних давніх прав уповноваженими особами на місці (боярами, воєводами, священниками, дворянами), які мали провести розмежування суперечливих земель за фортечними або ландшафтними межами і закріпити остаточно їхню належність документально [88, с. 450, 455–456].

Як засвідчують археологічні дані, на XVIII ст. припадає активізація повторного заселення колишніх давньоруських населених місцевостей, зокрема, у південно-західному напрямку (вздовж Дніпра) і північно-західному – від півніжжя Щекавиці, в бік заболоченої території Подолу [60, с. 120; 59, с. 40; 61, с. 327]. На території Верхнього міста заселення відбувалося поблизу Михайлівського монастиря (в районі сучасних вулиць Рейтарської і Стрілецької) [38, с. 198; 39, с. 291].

Роботи комісії, створеної за наказом І. Мазепи, побільшало не тільки на території давніх поселень, а й на землях, освоєних у II-й половині XVII ст. Саме тоді відбувалося видозмінення встановлених меж, які виникали з розширенням ремісничих господарств, будовою млинів, створенням ставків тощо, а також завдяки новій житловій забудові. Звичайно, усі ці процеси відбувалися й на ландшафті міста.

Назви природних орієнтирів (топонімів) перейменовувалися новоприбулими поселенцями, а старі виходили з обігу, що потім викликало плутанину у межових документах, давніх позовах і правонаступництві [3, с. 349; 62, с. 127]. При цьому магістратське самоврядування подільського міщанства, не знаходячи підтримки у військової влади чи лівобережного малоросійського управління, сподівалося на пряме заступництво київського воєводи, а згодом губернатора [50, с. 328]. У цей час Поділ поступово втрачав свою роль загальноміського центру, спершу через побудову у II половині XVII ст. Старокиївської, і особливо на початку XVIII ст. – Печерської фортеці [53, с. 110].

Дещо по-іншому розбудовувався Печерськ. У кінці XVII – на початку ХУІІІ ст. відбувся поступовий перехід у керівництві місцевими містобудівними процесами від монастирів, які не могли утримувати порядок у Печерському містечку, до російських військових і гетьманства.

Починаючи з відновлення і модернізації укріплень верхньої території Києво-Печерського монастиря гетьманом І. Мазепою та його кількома попередниками (і особливо із заснуванням нової Києво-Печерської фортеці Петром І 15 серпня 1706 р.) відбулося докорінне перепланування місцевості та знищення значної частини поселень. Ці та подальші зміни за 2-ге десятиліття ХУІІІ ст. засвідчуються численними кресленнями, зокрема, датованими 1719 р. [53, с. 243].

Посилення контролю московського уряду за будівництвом і гарнізоном Києво-Печерської фортеці послужило приводом для створення Київської губернії у 1708 р. (на території України) та російських губерній із центрами в Орлі та Курську [47, с. ІІІ]. Зокрема, у Києві посади губернатора або генерал-губернатора за період 1700–1917 рр. обіймали загалом 85 осіб [84, с. 19; 57, с. 210].

Цікавим є той факт, що угоду від 1686 р. про відмову Польщі від прав на Київ було підтверджено Польським сеймом на Варшавському вільному з'їзді 4 лютого 1710 р. і то частково [74, с. 126].

Із 1711 р. у фортеці і форштадті на Печерську розквартирувалася переведена зі Старого міста російська адміністрація – цивільне та військове керівництво міста і губернії, губернська канцелярія, а також гарнізонні війська, які разом із іншими поселенцями утворили воєнізоване напівзакрите містечко, відокремлене рельєфом і лісовими масивами на місці майбутніх Печерської і Двірцевої адміністративних частин і вулиці Хрещатик [6, с. 88; 50, с. 328; 68, с. 35].

Перебуваючи в оточенні військових, монастирі ще деякий час зберігали частину своїх володінь, зокрема, території між Либіддю і Дніпром, Хрещатою долиною і Печерською фортецею входили до маєтностей Печерського і Пустино-Микільського монастирів (хутір Панківщина належав першому) [54, с. 80].

Однак, із часом форштадт – Солдатська слобода – розширив свої межі завдяки активній розбудові довколишніх поселень, а саме на північний захід від Лаври у напрямку сучасних вулиць Омеляновича-Павличенка (колишня Суворова) та Московської. Змінився і характер населення форштадту: піддані монастирів поступово витіснялися будівельниками укріплень і солдатами гарнізону. З 1717 р. у Солдатській слободі розташовувалися й російські регулярні стрілецькі полки, перші чотири тисячі з яких було переведено зі старих квартир із різних частин міста [50, с. 244].

Одним із виявів адміністративної діяльності у Києві було проведення звіряння прав і належності власності під час Генерального слідства про маєтності, котре відбулося у травні 1729 р. Закріплені за кожною сотнею члени полкових комісій збирали та систематизували свідчення (сказки) мешканців й автентичні документи власників про історію та підстави володіння маєтностями представниками козацької старшини або місцевого самоврядування [7, с. 372–373]. Можна згадати й про так звані «протипожежні накази» від 9 жовтня 1742 р., в яких, зокрема, йдеться про обов'язкові цегляні пічні

труби в усіх будівлях на Печерську. Виконання цього наказу було неможливим із низки причин: у 800 дворах мешкало 7432 душі, з яких 2075 були кріпаками Києво-Печерської лаври і не мали статків для перебудови печей. Відповідно до архівних джерел, мешканці селища Васильківська Рогатка (яке розміщувалося на землях Києво-Печерської лаври за Васильківськими воротами) склали солдати, козаки з сім'ями та нечисленна обслуга Печерського та Микільського монастирів, а також селяни (останні на 1756 р. становили 265 осіб), частина з яких мешкала у 481 будинках без пічних труб [50, с. 244–247].

У II-й половині XVIII ст. намагання призначеного царською владою гетьмана К. Розумовського зміцнити роль автономії України шляхом запровадження ідеї централізованої та спадкової влади не отримала підтримки серед населення. Адже модель централізованої влади йшла у розрізі з міським самоврядуванням й обмежувала магдебурзьке право, полишаючи поза увагою позови міщан щодо незаконного привласнення земель у Києві та порушення муніципальних прав козацькою старшиною.

Після повернення міста під егіду Гетьманщини (1751 р.) ще більше загострилися відносини центральної влади з міською та губернською адміністраціями. В решті-решт у 1764 р. Київ за наказом Катерини II вийшов із-під гетьманської юрисдикції [87, с. 375; 13, с. 201–205; 24, с. 76–81]. Загальна невизначеність, зокрема щодо приналежності територій, гальмувала містобудівний розвиток Києва. Міські території в останній третині XVIII ст. являли собою три відокремлені складним рельєфом і неупорядковані укріплені райони: Печерськ, Старий Київ і Поділ. Саме таким згадується місто Київ під час візиту імператриці Катерини II [73, с. 93; 2, с. 52].

Проте слід відмітити, що деякі адміністративні зміни все ж таки відбувалися. У 1775 р. було ліквідовано Київську губернію, а Київ з околицями увійшов до складу Малоросійського відомства. У 1781–1782 рр. місто було долучено до Київського намісництва й відкрито для поселенців із інших регіонів України [84, с. 19; 53, с. 112]. Після цього за урядовою адміністративною реформою окремі частини Києва – Печерськ, Верхнє та Нижнє місто були об'єднані в єдине ціле, а разом із тим, до міської території також приєднане передмістя Плоске з боку Подолу, яке на той час швидко забудовувалося й заселялося.

Саме тоді, у 1782 році, було скасовано магістратське самоуправління. Вирішення господарських питань Подолу тепер покладалося на Казенну палату, а адміністративні – входили до обов'язків цивільного губернатора, хоча до того згідно з «Городовим уложенієм» 1718 р. господарська й адміністративна влада Нижнього міста мала передаватися новоствореній загальноміській Думі [53, с. 111–112].

За новим «Городовим уложенієм» 1785 р. відмінявся колишній поділ мешканців Києва на міщан із магдебурзьким правом і «посполитих» – без міських привілеїв. Натомість вводилися шість станових груп, у яких місцеві та прибулі купці й ремісники виводилися зі складу міщанства. Посприяла розбудові Подолу й урядова секуляризація 1786 р. з «резервацією» монастирських і церковних земель на користь приватних садиб і відміною у 1790 р. приходського територіального поділу на користь квартального. Приміром, Кожум'яцька слобода та квартали, прилеглі до Замкової гори, хоча й розбудовувалися разом із Подолом, були долучені до земель Верхнього міста [53, с. 112–115].

У 1793–1796 рр. із переходом Києва й усього Західного краю від Речі Посполитої до Російської імперії ліквіднуються залишки запровадженої у 1566 р. територіальної системи воєводств та повітів [27, с. 68; 47, с. III]. Згідно з указами Павла I від 30 листопада та 12 грудня 1796 р. про новий поділ держави на губернії, Київ із околицями та новими правобережними землями відділявся по Дніпру від Малоросійського управління в окрему губернію [52, № 17594, 17702, 17634, 17735]. Згідно з сенатським указом від 29 серпня 1797 р. визначилися нові губернії, зокрема, Київська зі штатним поділом на 12 повітів [52, № 18117; 58, с. 9; 84, с. 19].

До кінця XVIII ст. місто не зазнало особливих змін. Поділ поступово втрачав домінуючі позиції адміністративно-економічного центру, що було обумовлено розвитком Верхнього міста та Печерська, де перебували військовий і цивільний губернатори. Хоча у 1798 р. на прохання депутації від мешканців Подолу Павло I навіть відновив магістратське правління (проіснувало до 1834 р.), але це не вплинуло на територіальні зміни в цілому [53, с. 111, 116].

Навколо Печерської фортеці на звільненій від споруд і дерев відкритої еспланади (на ширину у 130 сажнів від цитаделі) виник так званий Печерський форштадт. Значна частина витіснених військовими порядками мешканців при монастирях засновала кілька окремих слобідок, приміром, Свято-Озерну – на Звіринці, Солону Гірку – на схилах Дніпра та поселення Ямки – неподалік від військового шпиталю [50, с. 245–246]. Жваве заселення Звіринця, а швидше за все, його стратегічне розташування недалеко від Печерської фортеці, підштовхнуло Сенат видати указ (від 26 липня 1799 р.) про включення Звіринця до складу міста та підпорядкування київській поліції, але на сільський спосіб життя його мешканців це не вплинуло [21, с. 254]. Хоча варто зауважити, що у цей час навіть на ближчих Липках також розташовувалися заміські садиби та відомий липовий гай [54, с. 86].

На початку XIX ст. територія Київської губернії збільшилася за рахунок залучення до неї міста Бердичева, розширившись таким чином до 12 штатних повітів (1804 р.) [47, с. III]. За демографічними показниками Київ на цей час досяг рівня «середнього» міста (1811 р.) [64, с. 69].

Саме в цей час продовжується освоєння нових внутрішніх територій у межах міста та виведених із-під військового відомства земель. Заселення також відбувалося шляхом надання урядом вільних земельних ділянок окремим особам за умови їхньої неодмінної забудови впродовж двох років. Зокрема, у 1800 р. такі ділянки були надані високим цивільним і військовим чиновникам та дворянам навколо Кловського палацу [54, с. 82; 2, с. 237]. Така вибірковість, хоча й поступово перетворила Липки на респектабельний адміністративний район, але не сприяла його швидкому залюдненню.

Суттєве збільшення числа поселень не тільки на цій території, а й на інших, припадає на 1810-ті рр. через знищення пожежею 1812 року численних дерев'яних садиб на Подолі, що сприяло його занепад. Після цієї події уряд дозволив селитися на Липках досить вільно навіть євреям. Цього ж року на південні схили Липського плато з Подолу перебралися німецькі колоністи.

Значною була також кількість українських мешканців і місцевої знаті, котра входила до Дворянського зібрання, перебуваючи під польським впливом. Закономірним було зарахування Липок разом із Печерським форштадтом до 2-ї частини Києва згідно з наступним адміністративно-територіальним поділом, що підтверджують плани міста 1830-х рр. [54, с. 86, 91–92; 18, с. 35].

У 30-х рр. XIX ст. модернізацією укріплень Києво-Печерської фортеці було викликано переселення значної частини садиб і магазинів із вулиці Московської, яка на той час вважалася головною вулицею міста та прилеглої до неї місцевості на Хрещатицьку долину, що дало поштовх до розбудови до кінця століття нового центрального району Києва [50, с. 31].

Змін зазнали й інші частини Верхнього міста після нового етапу розбудови фортифікаційних укріплень і перепланувань Печерська I-ї половини XIX ст. Так, селище Васильківські Рогатки, що знаходилося за Васильківськими воротами, остаточно припинило своє існування. Частина мешканців із ліквідованих поселень засновували нові в інших частинах міста, зокрема, разом із солдатами-інвалідами київського гарнізону вони стихійно заснували суто сільську слобідку з садами та городами на одному з уступів наддніпрянських пагорбів під стінами Військово-Микільського монастиря, що ближче до Аскольдової могили й Угорського урочища, – так звану Красницю [50, с. 246–247].

Посилення державного контролю за розвитком Києва та губернії сприяло створенню у 1832 р. нової адміністративної посади – Київського генерал-губернатора (раніше цю посаду обіймали військовий і цивільний губернатори). Резиденцією усіх генерал-губернаторів, які обіймали цю посаду в Києві з 1832 р. до її скасування у 1914 р., був генерал-губернаторський палац на вулиці Інститутській, на місці нинішнього будинку № 20/8 [84, с. 19; 36, с. 70].

Значним кроком у вдосконаленні територіального устрою Києва став поділ міста на шість поліцейських частин за указом імператора Миколи I у 1833–1834 рр. Згідно з указом, Липки увійшли до III – Двірцевої – частини (окремо існували дільниці Печерськ і «Новое Строеіє») [78, с. 551; 54, с. 86; 56, с. 228]. Починаючи з середини XIX ст. у місті разом із заселенням внутрішніх районів відбувалося приєднання колишніх передмість, зокрема, у 1851 р. за наказом Миколи I місту було передано частину місцевості Шулявка. Права (верхня) Шулявка, яка відділялась Брест-Литовським шосе від Лівої (повітової, нижньої) Шулявки, також увійшла до Двірцевої поліцейної частини 1861 р. [1, с. 184; 54, с. 80].

Поступово починає змінюватися склад населення Києва, у якому на 1870 р. проживало 75 тис. мешканців [19, с. 80]. Можна припустити, що одним із поштовхів до збільшення кількості робітників у 1860-х рр. стала відміна кріпацтва та перехід селянства з панських господарств на промислові підприємства. Міграційні процеси стимулювали забудову вільних міських територій і передмість садибними ділянками, де селилися переважно незаможні стани. Таким чином з'являлися робітничі або напіввійськові селища (слобідки або передмістя), котрі спочатку виникали стихійно, а потім набували регульованого характеру і узгоджувалися з офіційним адміністративно-територіальним поділом Києва [35, с. 27–31].

Уперше принципово новий підхід до розбудови міста зафіксовано на міському плані Києва від 1874 р. Тут були виділені всі існуючі поліцейські дільниці, а також передмістя, що не входили до міських меж, зокрема, Куренівка, Верхня та Нижня Солом'янки, села Шулявка та Деміївка. При цьому передбачався додатковий поліцейний поділ міських вулиць і площ на розряди. Таких розрядів було чотири: першим охоплювалась половина Старокиївської частини, площі та вулиці Подільської, Плоської, Двірцевої, Либідської частин. На цій території дозволялося зводити муровані будинки з флігелями за червоними лініями. Для Старокиївської і Двірцевої частин дозволялася лише двоповерхова забудова. До другого розряду було зараховано Старокиївську, Подільську та Плоську частини. У Двірцевій частині і для значних ділянок Либідської дозволялося вкривати одноповерхові кам'яниці залізною покрівлею або надбудовувати верхні дерев'яні поверхи та користуватися присадибними ділянками. До третього розряду входили частини дільниць 1-го та 2-го розряду з відповідними спорудами, але без оздоблення та допуском на дерев'яні будинки з фасадами на кам'яних підмурках. Четвертим охоплювалися усі інші частини та міські околиці з дозволом на дерев'яні або обшиті деревом споруди. Одним із недоліків цього плану була загальна хаотичність забудови міста, площа якого на той час сягала 175 га [64, с. 73–74; 86; 14].

Із ініціативи Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства та за підтримки генерал-губернатора князя О. Дондукова-Корсакова 2 березня 1874 р. було проведено Київський одноденний перепис із метою вивчення економічного стану Південно-Західного краю, який переслідував швидше науковий, а не адміністративний інтерес [37, с. 85–86; 81, арк. 21–24; 22, с. V]. Перепис проходив на території міської частини Києва та на околицях Шулявка, Солом'янка, Протасів Яр, Байкові поселення, Деміївка, Саперна Слобідка. Переписом було охоплено усі соціальні верстви населення за особливою формою анкетування, включаючи вихованців закритих навчальних закладів, хворих у лікарнях, секретних в'язнів і

військових нижніх чинів у казармах. У підсумку, загальний підрахунок зафіксував 127 251 мешканця – вдвічі більше від офіційної чисельності.

Найбільш заселеними виявилися 2-й квартал Печерської частини міста (10 719 осіб) і Лук'янівський квартал (9 806 осіб). Із них меншість народилася в Києві (36 005 осіб із найбільшим відсотком у Куренівському кварталі); більшість киян походила з українських губерній (93 870 осіб). Окрім того, на час перепису в Києві перебувало 2 170 іноземців [37, с. 88, 90; 22, с. 3–5].

Результатами згаданого перепису 1874 р. послуговувалися як офіційними у 1878 р., хоча вказувалася дещо менша чисельність мешканців – 126 272 особи – з поясненням, що останні свідчення мало відрізняються від відомостей 1870 р. Зважаючи на щорічний приріст населення на 1%, число мешканців могло бути занижене. Варто згадати про значну кількість неврахованого населення, зокрема, зазначалося, що на 1878 р. до Києва прибуло лише 730 осіб. Незайвим буде згадати про свідчення щодо кількості «незаконнонароджених» немовлят у 1878 р. (777 на 5 158 осіб), що складало найвищий показник по губернії (15%). Це було викликано перебуванням у місті численного військового гарнізону, промислових робітників і «прийшлого» населення [40, с. 24–25, 27–28].

Загалом на цей час Київ адміністративно поділявся на вісім поліцейських дільниць: Старокиївську, Палацову (Двірцеву), Либідську, Бульварну, Нове Строєння, Подільську, Плоську та Лук'янівську. За розмірами забудованої території Київ поступався лише Москві та Петербургу, а ціна на землю в різних частинах міста визначала відповідні розміри новобудов. Максимальна щільність забудови припадала на Бульварну дільницю міста (95,8%). За нею йшли Старокиївська (77%), Подільська (71%), Лук'янівська (53%), Палацова (49%) та Либідська (41%). Найменш забудованими залишалися Печерська (17%), Плоська (15%) та Солом'янська (10%) частини [67, с. 61].

Таким чином, Київ на межі XIX та XX століть згідно з цими показниками був заселений досить нерівномірно, де найщільніша забудова припадала на житлові квартали центру (Бульварна, Старокиївська та Подільська частини). Крім того, Київ як промисловий осередок не потребував значного розширення площ, порівнюючи з Харковом, Катеринославом та Одесою.

Саме в цей час міську владу постійно турбували проблеми оптимізації міської поселенської структури, насамперед, із огляду на збільшення кількості потенційних платників податків. Питання розширення міських меж дебатувалися в Київській Думі переважно в контексті незадовільного санітарного стану передмість і загрози перенесення епідемій із околиць у центр, а також скупчення осіб без певного місця проживання, «порушників спокою», кримінальних елементів, стихійне виникнення житлових поселень на неконтрольованих околицях.

Так, праву (міську, верхню) Шулявку у 1875 р. було поділено на 5 кварталів, а у 1879 р. долучено до складу Лук'янівської поліцейської дільниці. У 1881 р. і ліва (повітова, нижня) Шулявка, яка входила до складу Білогородської волості Київського повіту, була долучена до Бульварної поліцейської частини Києва [1, с. 184; 22, с. 3, 390–399; 82, арк. 46 зв., 47]. Питання про приєднання передмість до Києва набуло ще більшої актуальності у 80-ті рр. XIX ст. На 1889 р. Звіринець, Байкова гора, Протасів Яр, Верхня Солом'янка, Шулявка, Пріорка, Куренівка та Труханів острів були приєднані до існуючих міських районів (територіально-адміністративних одиниць) [1, с. 183].

Первая всеобщая перепись населения Российской империи (1897 г.) визначила чисельність населення Києва у 247 723 мешканці, що майже удвічі перевищувало попередні показники і досягала цифри, що відповідала кількості населення половини Київського повіту, а також виводила місто на шосте місце у загальному переліку найбільших міст Російської імперії, поступаючись лише Санкт-Петербургу, Москві, Варшаві, Одесі та Лодзю.

Цей перепис виявив також кількісний показник мігруючого до Києва населення з Київської губернії (12–15%) та з-за її меж (21–32%). Відомо також, що на той час до Києва були приєднані такі поселення, як: Верхня Солом'янка (6376 осіб), Приорка (3538 осіб), сел. Шулявка (5242 особи), Звіринець (4911 особа), Куренівка (3237 осіб), Нижня Солом'янка (1819 осіб), Байкова Гора (1806 осіб), Лук'янівка (535 осіб), Протасів Яр (505 осіб), Сирець (214 особи), Урочище Оболонь (65 осіб), Саперний табір (23 особи) [47, с. V, Приложение; 19, с. 80; 5, с. 138].

Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. у Києві, з одного боку, невпинно продовжувала зростати промисловість, а з нею й кількість населення, а з іншого боку, містобудівному розвитку ставала на заваді застаріла структура й організація міста, розпланування та забудова яких не відповідали новим потребам життя [64, с. 74; 14]. Така розбіжність по-різному відображалася на вигляді міста й по-різному використовувалася його мешканцями. Зокрема нечисленні колишні швейцарські біженці-переселенці, а згодом власники заводів, службовці та відомі комерсанти змогли досягти контролю над усім кондитерським ринком міста, який став традиційним для членів їхніх сімей [8, с. 83–84; 90, с. 21].

На противагу цьому, місцеві київські купці та міщани, дрібні торговці, ремісники, робітники традиційно проживали на території історичного урочища Гончарі-Кожум'яки, який залишався «осередком архаїчності», хоча саме завдяки цьому планування, характер і тип житлової забудови торгово-ремісничого району Києва зберігався впродовж кількох століть [65, с. 80]. Не останню роль у розширенні меж і переході до забудови центральних районів Києва прибутковими будинками відігравали розміри земельних ділянок, які в багатьох випадках, а особливо у престижних районах, визначали їх вартість, що постійно зростала.

На початку XX ст. розбудові у межах Києва посприяло те, що після стрімкого зростання ринкової вартості землі наприкінці XIX ст. ціни остаточно встановилися відповідно до районів міста [67, с. 60; 42, с. 5, 13].

На межі XIX–XX ст. внаслідок приєднання околиць територія Києва збільшилася з 64,3 до 123,47 кв. км, за іншими даними, з 175 га у 1874 р. до 13 625 га у 1900 р. На той час місто вже мало 230 вулиць та провулків, 16 площ, 14,4 тис. житлових і 13 тис. нежитлових приміщень [64, с. 74; 14; 1, с. 184].

У цьому зв'язку варто нагадати про динаміку зростання населення Києва протягом останніх десятиліть XIX ст., чисельність якого підштовхувала до подальшого розширення меж міста: 1871 р. – 80 тис., 1875 р. – 127,3 тис., 1879 р. – 188,5 тис., 1883 р. – 154,5 тис., 1887 р. – 170 тис., 1893 р. – 188,5 тис., 1898 р. – 253 тис., 1902 р. – 290,4 тис., 1906 р. – 332,8 тис. осіб [9, с. 84–86; 48].

Дуже часто розширення міської території відбувалося на прохання мешканців самих передмість, оскільки деякі селища вже фактично злилися з містом. Проте, непоодинокими були й випадки незгоди мешканців навколишніх сіл переходити під міське управління. Так, у 1908 р. розпочалося залучення до міської межі селища Забайков'є разом із Байковим цвинтарем, офіційне підпорядкування Верхньої і Нижньої Солом'янки, Кучминого та Протасового Ярів, Батиевої Гори до Солом'янського відділу (за ухвалою Київської міської управи згідно з дореволюційним положенням Ради Міністрів від 2 червня 1910 р.). У 1911 р. постало питання про приєднання до Києва села Деміївки та дачної місцевості Святошин (остання на той час вже отримала постійний зв'язок із містом завдяки спорудженню трамвайної колії, Деміївка також мала свій трамвайний маршрут). Однак, деміївські селяни відмовились від цієї пропозиції [1, с. 183–185; 17, с. 1–2].

Того ж року на фоні небувалого розширення території вартість землі знову почала зростати – найдорожчими були ділянки на вул. Хрещатик – між міською Думою

та вул. Фундуклеївською (від 500 до 800 крб. за 1 кв. саж.), найдешевшими – в районі Плоського (частини Подолу та Оболоні) – від 5 крб. за 1 кв. саж. [67, с. 61].

Процес приєднання деяких поселень до Києва тривав доволі довго. Зокрема, у 1913 р. міністерство внутрішніх справ, київські міські і земські відомства та інші установи знову заговорили про приєднання до Києва сіл Деміївки, Забайков'я з Байковою горою та селища Святошин. Проте, мешканці Святошина наполягали на особливих умовах приєднання та надання Святошину статусу курортного міста [1, с. 184].

Новий план від 1913 р. передбачав поділ Києва на вісім великих адміністративних районів: Бульварного, до якого увійшли Шулявка, Політехнічний інститут, так звані Казенні Дачі та зелений масив Кадетського Гаю, а також Лук'янівка, межа забудови якої проходила біля Лук'янівського цвинтаря. Передмістями були визнані Святошин і Пуща Водиця. Новоприєднаними районами стали Нижня та Верхня Солом'янка, Батиева гора, Протасів і Кучмин яри, а також Караваєві Дачі.

Загальна площа міста на той час становила 123,47 кв. км із населенням 626 тис. мешканців. Місто мало 340 вулиць та близько 60 провулків з 5500 кам'яними та 11500 дерев'яними будинками [64, с. 76; 14]. За архівними даними від 1 січня 1914 р. населення Києва складало 626 313 особи [11, арк. 1].

У 1914 р. до складу міста було повторно приєднано ліву частину Шулявки та селище Караваєві Дачі, колишні Казенні Дачі, садибу Політехнічного інституту і цвинтар Шулявської церкви, а у вересні 1918 р. – с. Деміївку і Саперну Слобідку [1, с. 184; 17, с. 1–2; 55; 83, арк. 4–14 зв.; 12, арк. 7].

Окремо заслуговує на увагу приєднання до міста Залізничної колонії – поселення, яке виникло в 1870-х рр. у зв'язку з будівництвом залізниці на околиці тодішнього Києва. На початок ХХ ст. воно було повністю сформоване як робітниче селище, котре мало визначену містобудівну структуру зі своєю мережею вулиць і чітким функціональним зонуванням.

Поряд із виробничими, громадськими та соціально-побутовими спорудами основну частину будівель складало житло – одно- та двоповерхові цегляні будинки для інженерно-управлінського і технічного персоналу та робітників залізниці. Більшість таких будівель збереглися до нашого часу вздовж сучасних вул. О. Кобелева (колишня Д. Фурманова) і К. Брюлова. Розпланування та забудову Колонії було здійснено за проектом архітектора О. Кобелева [20; 67, с. 75; 66].

На противагу призалізничним територіям зовсім неорганічно розвивалася та частина Печерська, котра кілька століть перебувала у підпорядкуванні військових відомств. На початку ХХ ст., впритул наблизившись до центру, землі Печерської дільниці без чіткого розпланування мали вигляд і стан заселеності гірший, ніж у київських передмістях. Так, за даними перепису 1919 р. на Печерський переписний район припадало тільки 1,19% населення, що було у 7–8 разів менше, ніж на Татарці і Лук'янівці [64, с. 75; 79].

На останок, буде доречним додати, що у порівнянні з II половиною ХІХ ст., дуже динамічним видався для мешканців Києва кінець 1910-х рр. – початок 1920-х рр. Так, цивільне населення міста (без Деміївки і Слобідок) у вересні 1917 р. налічувало 464 тис. осіб, до перепису 12–16 березня 1919 р. його кількість зросла до 509 тис. осіб (на 9%), але за переписом 10 вересня 1920 р. воно зменшилось до 365 737 осіб (на 32,6%) [1, с. 186; 80, арк. 22].

Отже, адміністративний поділ і розмежування міських територій були нерозривно пов'язані й постійно залежали від перебігу історичних подій на території Києва. Адміністративно-територіальний поділ міста залежав не тільки від загальнополітичних, військових, економічних, а й від суто місцевих (містобудівних) умов, які впливали на визначення його меж.

Конфігурація численних наділів при розподілі міських земель відображала локальні особливості рельєфу, трансформації природного ландшафту, антропогенні зміни водно-суходільних поверхонь і зелених насаджень. Такі фактори, як: розширення та ущільнення міських поселень, нехтування і різночитання права власності, самовільна хаотична забудова і деякою мірою чисельність і щільність населення за районами, його етнічний склад загалом впливали на формування київського міського ландшафту періоду XVIII – початку XX ст. як елементу культурної спадщини. Адміністративно-територіальний поділ Києва, що мав різні форми та найменування впродовж двохсотлітнього історичного періоду, знайшов своє відображення в урбанізованому комплексі сучасного Києва.

У подальших публікаціях планується розглянути інші компоненти сучасного міського культурного ландшафту Києва: природні (топографія та гідрографія), інфраструктурно-господарські (наслідки різних режимів використання територій), військово-політичні (зокрема, укріплення стратегічно значущих місцевостей) та суспільні (облаштування центральних районів на фоні поступового занепаду околиць).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архипова С. Динаміка розширення м. Києва в XX ст.: історико-географічний аспект // Регіональна історія України. 2015. Вип. 9. С. 183–198.
2. Берлинский М. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, так же показание достопамятностей и древностей онаго. Санкт-Петербург: В тип. деп. нар. просвищ. 1820. 193 с.
3. Бряк О. В. Історична топографія Плоської частини Києва [Електронний ресурс]. – [Назва з екрану]. – Режим доступу: <http://fs149.www.ex.ua/get/55862c95953dc12c2590918a26df6f2a/94275320/>.
4. Вишневецький В. І. Малі річки Києва. Київ: Інтерпрес ЛТД, 2007. 28 с.
5. Водотика Т. С. Міграційні й модернізаційні процеси в містах Наддніпрянської України за даними першого загального перепису Російської імперії 1897 р. // Український історичний журнал. 2013. № 5 (512) вересень-жовтень. С. 124–142.
6. Военно-исторические материалы: Крепости (по Н. Закревскому и Фундуклею) // Военно-исторический вестник. 1909. № 1 и 2. Май-Июнь. Год изд. первый. Ч. 1. С. 83–89.
7. Волерт Я. До питання про земельні володіння Києво-Печерського монастиря (за матеріалами Генерального слідства про маєтності 1729–1731 рр.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2011. Вип. 20. Ч. 1. С. 371–379.
8. Гетте Г. Л., Молотков Г. С. Міські швейцарські колонії на півдні Російської імперії // Чорноморський літопис. 2014. Вип. 10. С. 81–86.
9. Глизь Ю. І. Київська міська дума: виборці, гласні та виборчі практики (1871 р. – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2013. Вип. 22. С. 174–192.
10. Гнатюк Л. Р., Бовкун М. С. Особливості формотворення міського середовища на прикладі історичного центру Києва // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. 2011. Вип. 28. С. 39–44.
11. ДАК. Р. 11. Оп. 2. Спр. 87.
12. ДАКО. Ф. Р-432. Оп. 3. Спр. 36.
13. Деліманський Р. Боротьба Київського магістрату з гетьманським урядом за свою автономію у 30–60 рр. XVIII ст. // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань.: зб. наук. ст. Київ – Черкаси, 1993. С. 201–205.
14. Дмитренко Т. Д., Шулькевич М. М. Киев: Архитектурно-исторический очерк / Изд. 6-е, перераб. и допол. Київ: Будівельник, 1982. 448 с.
15. Забашта А. С. Историко-правовая характеристика магдебургского права в г. Киеве // Наука и современность. Юридические науки. 2012. № 16-2. С. 191–199.
16. Звіряка А. І., Вечерський В. В. Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра як ландшафтна пам'ятка // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. 2010. Вип. 5. С. 198–235.

17. Известия Киевской Городской Думы. 1910. № 10.
18. Иконников В. Киев в 1654–1855 гг. // Киевская старина. 1904. № 10.
19. Ієвлева В. П. Індустріальний розвиток Києва на межі ХІХ та ХХ ст. // Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії техніки». Київ: Поліграфічне підприємство «ЕКМО», 2003. С. 80–82.
20. Ієвлева В. Пам'ятки індустріального розвитку Києва кінця ХІХ – першої третини ХХ століття. Київ: Прес-КІТ, 2008. 248 с.
21. Кваша В., Кохно М., Собко В., Майко Т. Сад над Славутичем // Хроніка 2000. № 41–42.
22. Поезія українського парку / гол. ред. Ю. Буряк. Київ: Вид. «Український письменник», 2001. 800 с.
23. Киев и его предместья: Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною Слободкою по переписи 2 марта 1874 г., произведенной и раз-работанной Юго-Западным Отделом Императорского Русского Географического Общества. Киев: тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1875. ЛП. 403 с.
24. Киевская старина. Киев: тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. Т. 20. Январь-март. Год 7-й. 538 с.
25. Климовський О. І. До питання про «обмеженість» магдебурзького права середньовічного Києва // Український історичний журнал. 1997. № 4. С. 76–81.
26. Кожаненко О. А. Проекти модернізації Звіринського укріплення в експозиції капоніру ІІ полігону НІАМ «Київська фортеця» // Український технічний музей: історія, досвід, перспективи: мат. 12-ї Всеукр. науково-практ. конф. Київ: Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК, 2016. С. 60–63.
27. Козій В. Становлення Київської міської думи та діяльність в ній гласного Федора Мерінга // Етнічна історія народів Європи. 2015. Вип. 46. С. 70–74.
28. Крикун М. Г. Повітовий поділ Київського воєводства в останній третині ХVІ–ХVІІІ ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. 1992. Ч. 2. С. 68–84.
29. Курінний О. В. Українське самоврядування й правова система від кінця ХVІІІ – до середини ХІХ ст.: тяглість та остаточна ліквідація // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». 2015. Т. 168. Юридичні науки. С. 60–63.
30. Любичанковський С. В. Організація губернаторської влади в Європейській частині Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. 2007. № 4. С. 82–90.
31. Максимович Н. И. Гидрологический и гидрографический очерк Киевской губернии. Киев, 1920. 32 с.
32. Максимович Н. И. Гидрология рек Киевской губернии. Киев, 1920. 50 с.
33. Максимович Н. И. Днепр и его бассейн. [История гидрографии реки. Современные материалы по гидрологии Днепра и его главнейших притоков, с приложением карт, графиков, планов, видов важнейших местностей и гидротехнических сооружений и поверстным указателем (судоходным дорожником) реки]. Киев: тип. С. В. Кульженко, 1901. 30 с.
34. Максимович Н. И. Днепр и его бассейн. Приложение. [Кн. 1–2]. Киев: тип. С. В. Кульженко, 1901. 91 с.
35. Максимович Н. И. Днепр у гор. Києва: краткий гидрографический и исторический очерк. – Киев: тип. С. В. Кульженко, 1898. 59 с.
36. Манифест 19 февраля 1861 года // Российское законодательство Х–ХХ вв.: в 9 т. Т. 7. Документы крестьянской реформы / Отв. ред. О. И. Чистяков. Москва: Юридическая литература, 1989. С. 27–31.
37. Мацузато К. Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство и Малороссийская идентичность // Український гуманітарний огляд. 2002. Вип. 7. С. 69–82.
38. Милько В. Київський одноденний перепис населення 2 березня 1874 р.: організація, проведення, результати // Український історичний збірник. 2012. Вип. 15. С. 85–93.
39. Мовчан І. І., Ієвлев М. М., Козловський А. О. Дослідження Дитинця стародавнього Києва // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. 2003. Вип. 5. С. 194–198.
40. Мовчан І. І., Козловський А. О., Ієвлев М. М. Про археологічні дослідження по вул. І. Франка, 4б, м. Києва в 2004–2005 рр. // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. 2006. С. 288–291.

40. Мозговой В. Г. Киевская губерния. Очерк. Киев: Губ. тип., 1881. 82 с.
41. Набок О. М. Історія формування припортової території міста Києва // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. 2016. Вип. 42. С. 194–201.
42. Нормальная расценка земель в г. Киеве, принятая Киевским городским кредитным обществом, при оценке недвижимых имуществ, поступающих в залог общества. Киев: тип. Р. К. Лубковского, 1911. 20 с.
43. Овчинников Ю. Е. Фортифікації Києва ІХ – першої половини ХІІІ ст. (за матеріалами археологічних досліджень) // Праці Центру пам'яткознавства. 2012. Вип. 21. С. 101–118.
44. Осетрін М. М., Дворко О. М. Історичний огляд розвитку вулично-дорожньої мережі м. Києва // Сучасні проблеми архітектури та містобудування 2015. Вип. 58. С. 339–346.
45. Павлова О. І. Діяльність Деміївського артилерійського заводу в 1915–1916 роках ХХ століття // Український технічний музей: історія, досвід, перспективи: Матер. 11-ї Всеукр. наук.-практ. конф. (4–6 червня 2015 р., м. Київ): відп. ред. Л. О. Гріффен: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК; Нац. істор.-архіт. муз. «Київська фортеця»; Ас-ція праців. музеїв тех. профілю; Акад. інж. наук України; Держполітес. муз. НТУУ «КПІ». Київ: 2015. С. 98–100.
46. Павлова Н. А. Київська магдебурія: між московською та козацькою адміністраціями (друга половина ХУІІ – початок ХУІІІ ст.) // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». 2008. Т. 78. Історичні науки. С. 4–9.
47. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого; изд. Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург: Тип. кн. В. П. Мещерского, 1904. Т. 16. Киевская губерния. 287 с.
48. Петимко П. И., Царик М. Ф., Кобзар В. В., Кисленко П. Л. Канализация Киева 1894–1994 гг. Київ, 1994. 96 с.
49. Петров С. Оборонні споруди Києва ХІ–ХІХ ст. за рукописними і друкованими джерелами. Київ, 1997. 41 с.
50. Петров С. С. Київ. Погляд крізь століття. Київ: «ВПК «Експрес-Поліграф», 2010. 392 с.
51. Полное собрание законов Российской Империи, с 1649 года: (Собрание 1-е. С 1649 по 12 декабря 1825 года): В 48 т. / сост. под ред. М. М. Сперанского. Санкт-Петербург: тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830. Т. 2: 1676–1688 годы. № 619–1327. 976 с.
52. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года: (Собрание 1-е. С 1649 по 12 декабря 1825 года): В 48 т. / сост. под ред. М. М. Сперанского. – Санкт-Петербург: тип. II Отд-ния. собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830. Т. 24: с 6 ноября 1796 по 1798 год. № 17530–18301. 869 с.
53. Попельницька О. О. Історичний розвиток київського Подолу (ХУІІ – початок ХІХ ст.) // Український історичний журнал. 2002. № 3. С. 104–119.
54. Попельницька О. О. Історична топографія київських Липок за картографічними та писемними джерелами ХУІІІ – початку ХХ ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. 2004. № 7. С. 75–102.
55. Правительственный вестник. 1914. 4 (17) ноября, № 263.
56. Рибаків М. Про Клов, Липки та інші печерські старожитності // Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. Київ: «Кий», 1997. 374 с.
57. Рибаків М. О. До історії однієї з імператорських структур в Україні (Губернаторська влада в Києві 1700–1917 рр.) // Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. Київ: «Кий», 1997. 374 с.
58. Рудакова Ю. К. Формування територіально-адміністративного устрою на землях Правобережної України в 1793–1801 рр. // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». 2005. Т. 41. Історичні науки. С. 4–12.
59. Сагайдак М. А., Сергеева М. С., Горбенко С. А. Археологические работы в Киеве по ул. Игоревской, 13/5 в 2001 г. // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. 2003. Вип. 5. С. 38–40.
60. Сагайдак М. А., Сергеева М. С., Михайлов П. С. Дослідження київського Подолу // Археологічні дослідження в Україні 1993 року / Інститут археології НАН України; Інститут пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і мистецтв України. Київ, 1997. С. 117–120.

61. Сагайдак М. А., Тараненко С. П., Івакін В. Г. Дослідження Подолу Києва (Ярославський провулок 7/9, Р-1) // Археологічні дослідження в Україні 2004 –2005 рр.: зб наук пр. / НАН України, Інститут археології. Київ – Запоріжжя: Дике поле, 2006. С. 327–329.
62. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей / Изд. Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев: Тип. Я. Е. Федотова, 1874. Ч. 3. 176 с.
63. Свердлик З. Організаційна структура та кадровий склад органів міського самоврядування міста Києва у др. пол. XIX – на поч. XX ст. // Студії з архівної справи та документознавства. 2015. Т. 22–23. С. 140–147.
64. Сердюк О. М. Деякі особливості планування розвитку території Києва XIX – поч. XX ст. // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. 2007. Вип. 3. С. 68–76.
65. Сердюк О. М. Житлова забудова урочища Гончарі–Кожум'яки. Історичне та містобудівне значення // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. 2011. Вип. 6. С. 77–92.
66. Сердюк О. М. Особливості формування київського житла наприкінці XIX – початку XX ст. // Укр. академія мистецтв: Дослідницькі та науково-методичні праці. 2005. Вип. 12. С. 157–167.
67. Сердюк О. М. Типологія київського житла в другій половині XIX – початку XX ст. // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. 2010. Вип. 5. С. 60–76.
68. Силин О. Брама Богатирської застави // Пам'ятки України. 1988. № 3. С. 34–36.
69. Ситкарева О. В. З історії будівництва оборонних споруд в Україні військовим інженером Д. Дебоскетом у середині XVIII ст. // Український історичний журнал. 1998. № 1. С. 132–137.
70. Ситкарева О. В. Киевская крепость XVIII–XIX вв. Київ: Национальный Киево-Печерский историко-культурный заповедник, 1997. 196 с.
71. Сіткарьова О. В. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської Лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І. С. Мазепи. Київ: Довіра, 2005. 196 с.
72. Степанец К. М. Энциклопедия киевских рек / Изд. 2-е, исп. и допол. Киев, 2015. 248 с.
73. Тимофієнко В. Визначення національних рис містобудування України доби класицизму // Архітектурна спадщина України. 1997. Вип. 4: Проблеми стильового розвитку архітектури України. С. 86–101.
74. Титов Ф. И. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв. / [Соч.] Проф. Ф. И. Титова. 2-е изд. Киев: тип. И. И. Чоколова, 1905. Т. 1. Западная Русь в борьбе за веру и народность в XVII–XVIII вв. [1654–1795]: 1-я половина т. (1654–1725 г.): Опыт церк.-ист. исслед. 1905. Харьков. 394 с., 1 л. карт.
75. Томілович Л. Юрковиця. З історії літописних місцевостей // Культурна спадщина Києва: Дослідження та охорона історичного середовища: наук.-інф. зб. Київ: Вид-во «АртЕк», 2003. С. 103–113.
76. Філіпова Г. В. Укріплення Києва напередодні Північної війни: проект Лямота де Шампі // Питання історії науки і техніки. 2016. № 3. С. 12–18.
77. Фундуклей И. И. Обзорение Киева в отношении к древностям. Киев: Тип. И. Вальнера, 1847. 111 с.
78. Фундуклей И. И. Статистическое описание Киевской губернии Санкт-Петербург: Тип. Министерства Внутренних Дел, 1852. Ч. 1. 581 с.; Ч. 3. 572 с.
79. Хаустов П., Шапаровський Г. Планування міст. Харків – Київ: Укрдержтехвидав, 1931. 90 с.
80. ЦДАВО. Ф. 1738. Оп. 1. Спр. 41.
81. ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 51. Спр. 106.
82. ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 517. Спр. 72.
83. ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 665. Спр. 37.
84. Чучман Х. Казенний губернаторський будинок у Києво-Печерській фортеці // Відлуння віків. 2011. № 1–2 (14–15). С. 17–20.
85. Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство (1802–1856): структура, штатний розпис, архів // Студії з архівної справи та документознавства. 1999. Т. 4. С. 103–109.

86. Шаповський Г. Місцеві будівельні правила, що регулюють забудування (в минулому й сучасному) м. Києва. К. 1929.
87. Шевченко Н. Міста України у суспільно-політичному русі 60–70 pp. XVIII ст. (за матеріалами Законодавчої комісії 1767–1774 pp.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2000. Число 4. Ч. 2. С. 369–392.
88. Яковлева Т. Московські статті гетьмана Івана Мазепи // Український археографічний щорічник. Нова серія. 2006. Т. 13/14. С. 450–457.
89. Якубовський І. В. Міське садибне житло в Україні кінця XVIII – початку XXI ст. // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. 2013. Вип. 50. С. 801–811.
90. RSA (Russisch-Schweizer Archiv). – Publ. 121. Etterlin J. Die ehemaligen Schweizer Kolonien in Russland. Bern: Bureau Dactelo, Oskar Klemm, 1945.

REFERENCES

1. Arkhypova S. Dynamika rozshyrennya m. Kyyeva v XX st.: istoryko-heohrafichnyy aspekt // Rehionalna istoriya Ukrayiny. 2015. Vyp. 9. S. 183–198.
2. Berlinskiy M. Kratkoe opisanie Kieva, sodержashchee istoricheskuyu perechen sego goroda, tak zhe pokazanie dostopamyatnostey i drevnostey onago. Sankt-Peterburg: V tip. dep. nar. prosvishch. 1820. 193 s.
3. Breyak O. V. Istorychna topohrafiya Ploskoyi chastyny Kyyeva [Elektronnyy resurs]. – [Nazva z ekranu]. – Rezhym dostupu: <http://fs149.www.ex.ua/get/55862c95953dc12c2590918a26df6f2a/94275320/>.
4. Vyshnevskyy V. I. Mali richky Kyyeva. Kyiv: Interpres LTD, 2007. 28 s.
5. Vodotyka T. S. Mihratsiyni y modernizatsiyni protsesy v mistakh Naddnipryanskoyi Ukrayiny za dannyymi pershoho zahalnoho perepysu Rosiyskoyi imperiyi 1897 r. // Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal. 2013. № 5 (512) veresen-zhovten. S. 124–142.
6. Voенно-istoricheskіe materialy: Kreposti (po N. Zakrevskomu i Fundukleyu) // Voенно-istoricheskіy vest nik. 1909. № 1 i 2. May-Iyun. God izd. pervyy. Ch. 1. S. 83–89.
7. Volert Ya. Do pytannya pro zemelni volodinnya Kyyevo-Pecherskoho monastyrya (za materialamy Heneralnoho slidstva pro mayetnosti 1729–1731 rr.) // Novi doslidzhennya pamyatok kozatskoyi doby v Ukrayini. 2011. Vyp. 20. Ch. 1. S. 371–379.
8. Hette H. L., Molotkov H. S. Miski shveytsarski koloniyi na pivdni Rosiyskoyi imperiyi // Chornomorskyi litopys. 2014. Vyp.10. S. 81–86.
9. Hlyz Yu. I. Kyivska miska дума: vybortsi, hlasni ta vyborchi praktyky (1871 r. – pochatok XX st.) // Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st. 2013. Vyp. 22. S. 174–192.
10. Hnatyuk L. R., Bovkun M. S. Osoblyvosti formotvorennya miskoho seredovyscha na prykladi istorychnoho tsentru Kyyeva // Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannya. 2011. Vyp. 28. S. 39–44.
11. DAK. R. 11. Op. 2. Spr. 87.
12. DAKO. F. R-432. Op. 3. Spr. 36.
13. Delimanskyy R. Borotba Kyivskoho mahistratu z hetmanskym uryadom za svoyu avtonomiyu u 30–60 rr. XVIII st. // Ukrayinska kozatska derzhava: Vytoky ta shlyakhy istorychnoho rozvytku: Materialy Tretikh Vseukrayinskykh istorychnykh chytan.: zb. nauk. st. Kyiv – Cherkasy, 1993. S. 201–205.
14. Dmitrenko T. D., Shulkevich M. M. Kiev: Arkhitekturno-istoricheskіy ocherk / Izd. 6-e, pererab. i dopol. Kiiv: Budivelnik, 1982. 448 s.
15. Zabashta A. S. Istoriko-pravovaya kharakteristika magdeburgskogo prava v g. Kieve // Nauka i sovremennost. Yuridicheskіe nauki. 2012. № 16-2. S. 191–199.
16. Zviryaka A. I., Vechersky V. V. Istorychnyy landshaft Kyivskykh hir i dolyny r. Dnipra yak landshaftna pamyatka // Pratsi Naukovo-doslidnoho instytutu pamyatkookhoronnykh doslidzhen. 2010. Vyp. 5. S. 198–235.
17. Izvestiya Kievskoy Gorodskoy Dumy. 1910. № 10.
18. Ikonnikov V. Kiev v 1654–1855 gg. // Kievskaya starina. 1904. № 10.
19. Iyevleva V. P. Industrialnyy rozvytok Kyyeva na mezhi XIX ta XX st. // Materialy 2-yi Vseukrayinskoyi naukovoyi konferentsiyi «Aktualni pytannya istoriyi tekhniki». Kyiv: Polihrafichne pidpryyemstvo «EKMО», 2003. S. 80–82.

20. Iyevleva V. Pamyatky industrialnogo rozvytku Kyieva kintsya XIX – pershoi tretyny XX stolittya. Kyiv: Pres-KIT, 2008. 248 s.
21. Kvasha V., Kokhno M., Sobko V., Mayko T. Sad nad Slavutychem // Khronika 2000. № 41–42. Poeziya ukrayinskoho parku / hol. red. Yu. Buryak. Kyiv: Vyd. «Ukrayinskyy pysmennyk», 2001. 800 s.
22. Kiev i ego predmestya: Shulyavka, Solomenka s Protasovym Yarom, Baykova Gora i Demievka s Sapernoyu Slobodkoyu po perepisi 2 marta 1874 g., proizvedennoy i raz-rabotannoy Yugo-Zapadnym Otdelom Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva. Kiev: tip. Imp. Un-ta sv. Vladimira, 1875. LII. 403 s.
23. Kievskaya starina. Kiev: tip. G. T. Korchak-Novitskogo, 1888. T. 20. Yanvar-mart. God 7-y. 538 s.
24. Klymovskyy O. I. Do pytannya pro «obmezhnist» mahdeburzkoho prava serednovichnoho Kyieva // Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal. 1997. № 4. S. 76–81.
25. Kozhanenko O. A. Proekty modernizatsiyi Zvirynetskoho ukriplennya v ekspozytsiyi kaponiru II polihonu NIAM «Kyivska fortetsya» // Ukrayinskyy tekhnichnyy muzey: istoriya, dosvid, perspektyvy: mat. 12-yi Vseukr. naukovo-prakt. konf. Kyiv: Tsentr pamyatkoznavstva NANU i UTOPIK, 2016. S. 60–63.
26. Koziy V. Stanovlennya Kyivskoyi miskoyi dumy ta diyalnist v niy hlasnoho Fedora Merinha // Etnichna istoriya narodiv Evropy. 2015. Vyp. 46. S. 70–74.
27. Krykun M. H. Povitovyy podil Kyivskoho voyevodstva v ostanniyi tretyni XVI–XVIII st. // Istoryko-geohrafichni doslidzhennya v Ukraini. 1992. Ch. 2. S. 68–84.
28. Kurinnyy O. V. Ukrayinske samovryaduvannya y pravova systema vid kintsya XVIII – do seredyny XIX st.: tyahlist ta ostatochna likvidatsiya // Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Kyievo-Mohylyanska akademiya». 2015. T. 168. Yurydychni nauky. S. 60–63.
29. Lyubychankovskyy S. V. Orhanizatsiya hubernatorskoyi vlady v Yevropeyskiy chastyni Rosiyskoyi imperiyi naprykintsi XIX – na pochatku XX st. // Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal. 2007. № 4. C. 82–90.
30. Maksimovich N. I. Hidrologicheskyy i gidrograficheskyy ocherk Kievskoy gubernii. Kiev, 1920. 32 s.
31. Maksimovich N. I. Hidrologiya rek Kievskoy gubernii. Kiev, 1920. 50 s.
32. Maksimovich N. I. Dnepr i ego basseyn. [Istoriya gidrografii reki. Sovremennyye materialy po gidrologii Dnepra i ego glavneyshikh pritokov, s prilozheniem kart, grafikov, planov, vidov vazhneyshikh mestnostey i gidrotekhnicheskikh sooruzheniy i poverstnym ukazatelem (sudokhodnym dorozhnikom) reki]. Kiev: tip. S. V. Kulzhenko, 1901. 30 s.
33. Maksimovich N. I. Dnepr i ego basseyn. Prilozhenie. [Kn. 1–2]. Kiev: tip. S. V. Kulzhenko, 1901. 91 s.
34. Maksimovich N. I. Dnepr u gor. Kieva: kratkiy gidrograficheskyy i istoricheskyy ocherk. – Kiev: tip. S. V. Kulzhenko, 1898. 59 s.
35. Manifest 19 fevralya 1861 goda // Rossiyskoe zakonodatelstvo X–XX vv.: v 9 t. T. 7. Dokumenty krestyanskoy reformy / Otv. red. O. I. Chistyakov. Moskva: Yuridicheskaya literatura, 1989. S. 27–31.
36. Matsuzato K. Yadro ili pereferiya imperii? General-gubernatorstvo i Malorossiyskaya identichnost // Ukrayinskyy humanitarnyy ohlyad. 2002. Vyp. 7. S. 69–82.
37. Mylko V. Kyivskyy odnodennyi perepys naseleennya 2 bereznya 1874 r.: orhanizatsiya, provedennya, rezultaty // Ukrayinskyy istorychnyy zbirnyk. 2012. Vyp. 15. S. 85–93.
38. Movchan I. I., Iyevlev M. M., Kozlovskyy A. O. Doslidzhennya Dytynsya starodavnoho Kyieva // Arkheolohichni vidkryttya v Ukraini 2001–2002 rr. 2003. Vyp. 5. S. 194–198.
39. Movchan I. I., Kozlovskyy A. O., Iyevlev M. M. Pro arkheolohichni doslidzhennya po vul. I. Franka, 4b, m. Kyieva v 2004–2005 rr. // Arkheolohichni doslidzhennya v Ukraini 2004–2005 rr. 2006. S. 288–291.
40. Mozgovoy V. G. Kievskaya guberniya. Ocherk. Kiev: Gub. tip., 1881. 82 s.
41. Nabok O. M. Istoriya formuvannya pryportovoyi terytoriyi mista Kyieva // Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannya. 2016. Vyp. 42. S. 194–201.
42. Normalnaya rastsenka zemel v g. Kieve, prinyataya Kievskim gorodskim kreditnym obshchestvom, pri otsenke nedvizhimykh imushchestv, postupayushchikh v zalog obshchestva. Kiev: tip. R. K. Lubkovskogo, 1911. 20 s.

43. Ovchynnykov Yu. E. Fortyfikatsiyi Kyveva IX – pershoyi polovyny XIII st. (za materialamy arkhеolohichnykh doslidzhen) // Pratsi Tsentru pamyatkoznavstva. 2012. Vyp. 21. S. 101–118.
44. Osyetrin M. M., Dvorko O. M. Istorychnyy ohlyad rozvytku vulychno-dorozhnoyi merezhi m. Kyveva // Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannya 2015. Vyp. 58. S. 339–346.
45. Pavlova O. I. Diyalnist Demiyivskoho artyleriyskoho zavodu v 1915–1916 rokakh XX stolittya // Ukrayinskyy tekhnichnyy muzey: istoriya, dosvid, perspektyvy: Mater. 11-yi Vseukr. nauk.-prakt. konf. (4–6 chervnya 2015 r., m. Kyiv): vidp. red. L. O. Hriffen: Tsentr pamyatkoznavstva NAN Ukrayiny i UTOPIK; Nats. istor.-arkhit. muz. «Kyivska fortetsiya»; As-tsiya pratsiv. muzeyiv tekhn. profilyu; Akad. inzh. nauk Ukrayiny; Derzhpolites. muz. NTUU «KPI». Kyiv: 2015. S. 98–100.
46. Pavlova N. A. Kyivska mahdeburiya: mizh moskovskoyu ta kozatskoyu administratsiyamy (druha polovyna XVII – pochatok XVIII st.) // Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Kyievo-Mohylyanska akademiya». 2008. T. 78. Istorychni nauky. S. 4–9.
47. Pervaya vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. / pod red. N. A. Troynitskogo; izd. Tsentralnogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del. Sankt-Peterburg: Tip. kn. V. P. Meshcherskogo, 1904. T. 16. Kievskaya guberniya. 287 s.
48. Petimko P. I., Tsarik M. F., Kobzar V. V., Kislenko P. L. Kanalizatsiya Kieva 1894–1994 gg. Kiiv, 1994. 96 s.
49. Petrov S. Oboronni sporudy Kyveva XI–XIX st. za rukopysnymy i drukovanymy dzherelamy. Kyiv, 1997. 41 s.
50. Petrov S. S. Kyiv. Pohlyad kriz stolittya. Kyiv: «VPK «Ekspres-Polihraf», 2010. 392 s.
51. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy Imperii, s 1649 goda: (Sobranie 1-e. S 1649 po 12 dekabrya 1825 goda): V 48 t. / sost. pod red. M. M. Speranskogo. Sankt-Peterburg: tip. II Otd-niya sobstv. E. I. V. Kantselyarii, 1830. T. 2: 1676–1688 gody. № 619–1327. 976 s.
52. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii, s 1649 goda: (Sobranie 1-e. S 1649 po 12 dekabrya 1825 goda): V 48 t. / sost. pod red. M. M. Speranskogo. – Sankt-Peterburg: tip. II Otd-niya sobstv. E. I. V. Kantselyarii, 1830. T. 24: s 6 noyabrya 1796 po 1798 god. № 17530–18301. 869 s.
53. Popelnytska O. O. Istorychnyy rozvytok kyivskoho Podolu (XVII – pochatok XIX st.) // Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal. 2002. № 3. S. 104–119.
54. Popelnytska O. O. Istorychna topohrafiya kyivskykh Lypok za kartohrafichnymy ta pysemnymy dzherelamy XVIII – pochatku XX st. // Istoryko-geohrafichni doslidzhennya v Ukrayini. 2004. № 7. S. 75–102.
55. Pravitelstvennyy vestnik. 1914. 4 (17) noyabrya, № 263.
56. Rybakov M. Pro Klov, Lypky ta inshi pecherski starozhytnosti // Nevidomi ta malovidomi storinky istoriyi Kyveva. Kyiv: «Kyy», 1997. 374 s.
57. Rybakov M. O. Do istoriyi odniyeyi z imperatorskykh struktur v Ukrayini (Hubernatorska vlada v Kyievi 1700–1917 rr.) // Nevidomi ta malovidomi storinky istoriyi Kyveva. Kyiv: «Kyy», 1997. 374 s.
58. Rudakova Yu. K. Formuvannya terytorialno-administratyvnoho ustroyu na zemlyakh Pravoberezhnoyi Ukrayiny v 1793–1801 rr. // Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Kyievo-Mohylyanska akademiya». 2005. T. 41. Istorychni nauky. S. 4–12.
59. Sagaydak M. A., Sergeeva M. S., Gorbenko S. A. Arkheologicheskie raboty v Kieve po ul. Igorevskoy, 13/5 v 2001 g. // Arkheolohichni vidkryttya v Ukrayini 2001–2002 rr. 2003. Vyp. 5. S. 38–40.
60. Sahaydak M. A., Serhyeyeva M. S., Mykhaylov P. S. Doslidzhennya kyivskoho Podolu // Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 1993 roku / Instytut arkheolohiyi NAN Ukrayiny; Instytut pamyatkookhoronnykh doslidzhen Ministerstva kultury i mystetstv Ukrayiny. Kyiv, 1997. S. 117–120.
61. Sahaydak M. A., Taranenko S. P., Ivakin V. H. Doslidzhennya Podolu Kyveva (Yaroslavskyy provulok 7/9, R-1) // Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 2004–2005 rr.: zb nauk pr. / NAN Ukrayiny, Instytut arkheolohiyi. Kyiv–Zaporizhzhya: Dyke pole, 2006. S. 327–329.
62. Sbornik materialov dlya istoricheskoy topografii Kieva i ego okrestnostey / Izd. Komissiyey dlya razbora drevnikh aktov, sostoyashchey pri Kievskom, Podolskom i Volynskom general-gubernatore. Kiev: Tip. Ya. E. Fedotova, 1874. Ch. 3. 176 s.
63. Sverdlyk Z. Orhanizatsiyna struktura ta kadrovyy sklad orhaniv miskoho samovryaduvannya mista Kyveva u dr. pol. XIX – na poch. XX st. // Studiyi z arkhivnoyi spravy ta dokumentoznavstva. 2015. T. 22–23. S. 140–147.

64. Serdyuk O. M. Deyaki osoblyvosti planuvannya rozvytku terytoriyi Kyjeva XIX – poch. XX st. // Pratsi Naukovo-doslidnoho instytutu pamyatkookhoronnykh doslidzhen. 2007. Vyp. 3. S. 68–76.
65. Serdyuk O. M. Zhytlova zabudova urochyshcha Honchari–Kozhumiaky. Istorychne ta mistobudivne znachennya // Pratsi Naukovo-doslidnoho instytutu pamyatkookhoronnykh doslidzhen. 2011. Vyp. 6. S. 77–92.
66. Serdyuk O. M. Osoblyvosti formuvannya kyyivskoho zhytla naprykintsi XIX – pochatku XX st. // Ukr. akademiya mystetstv: Doslidnytski ta naukovo-metodychni pratsi. 2005. Vyp. 12. S. 157–167.
67. Serdyuk O. M. Typolohiya kyyivskoho zhytla v druhiy polovyni XIX – pochatku XX st. // Pratsi Naukovo-doslidnoho instytutu pamyatkookhoronnykh doslidzhen. 2010. Vyp. 5. S. 60–76.
68. Sylyn O. Brama Bohatyrskoyi zastavy // Pamyatky Ukrayiny. 1988. № 3. S. 34–36.
69. Sytkareva O. V. Z istoriyi budivnytstva oboronnykh sporud v Ukrayini viyskovym inzhenerom D. Debosketom u seredyni XVIII st. // Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal. 1998. № 1. S. 132–137.
70. Sitkareva O. V. Kievskaya krepost XVIII–XIX vv. Kiiv: Natsionalnyy Kievo-Pecherskiy istoriko-kulturnyy zapovednik, 1997. 196 s.
71. Sitkarova O. V. Arkhitekturnyy ansambl Kyjevo-Pecherskoyi Lavry ta yiyi istorychnoho otochennya za doby hetmana I. S. Mazepy. Kyiv: Dovira, 2005. 196 s.
72. Stepanets K. M. Entsiklopediya kievskikh rek / Izd. 2-e, isp. i dopol. Kiev, 2015. 248 s.
73. Tymofiyenko V. Vyznachennya natsionalnykh rys mistobuduvannya Ukrayiny doby klasytsyzmu // Arkhitekturna spadshchyna Ukrayiny. 1997. Vyp. 4: Problemy stylovoho rozvytku arkhitektury Ukrayiny. S. 86–101.
74. Titov F. I. Russkaya pravoslavnyaya tserkov v Polsko-Litovskom gosudarstve v XVII–XVIII vv. / [Soch.] Prof. F. I. Titova. 2-e izd. Kiev: tip. I. I. Chokolova, 1905. T. 1. Zapadnaya Rus v bor’be za veru i narodnost v XVII–XVIII vv. [1654–1795]: 1-ya polovina t. (1654–1725 g.): Opyt tserk.-ist. issled. 1905. Xarkov. 394 s., 1 l. kart.
75. Tomilovych L. Yurkovytsya. Z istoriyi litopysnykh mistsevostey // Kulturna spadshchyna Kyjeva: Doslidzhennya ta okhrona istorychnoho seredovyshcha: nauk.-inf. zb. Kyiv: Vyd-vo «ArtEk», 2003. S. 103–113.
76. Filipova H. V. Ukriplennya Kyjeva naperedodni Pivnichnoyi viyny: proekt Lyamota de Shampi // Pytannya istoriyi nauky i tekhniky. 2016. № 3. S. 12–18.
77. Fundukley I. I. Obozrenie Kieva v otnoshenii k drevnostyam. Kiev: Tip. I. Valnera, 1847. 111 s.
78. Fundukley I. I. Statisticheskoe opisanie Kievskoy gubernii Sankt-Peterburg: Tip. Ministerstva Vnutrennikh Del, 1852. Ch. 1. 581 s.; Ch. 3. 572 s.
79. Khaustov P., Shaparovskyy H. Planuvannya mist. Kharkiv – Kyiv: Ukrderzhtekhvydav, 1931. 90 s.
80. TsDAVO. F. 1738. Op. 1. Spr. 41.
81. TsDIAK. F. 442. Op. 51. Spr. 106.
82. TsDIAK. F. 442. Op. 517. Spr. 72.
83. TsDIAK. F. 442. Op. 665. Spr. 37.
84. Chuchman Kh. Kazenniy gubernatorskiy budinok u Kievo-Pecherskiy fortetsi // Vidlunnya vikiv. 2011. № 1–2 (14–15). S. 17–20.
85. Shandra V. Malorosiyske heneral-hubernatorstvo (1802–1856): struktura, shtatnyy rozpys, arkhiv // Studiyi z arkhivnoyi spravy ta dokumentoznavstva. 1999. T. 4. S. 103–109.
86. Shapovskyy H. Mistsevi budivelni pravyla, shcho rehulyuyut zabuduvannya (v mynulomu y suchasnomu) m. Kyjeva. K. 1929.
87. Shevchenko N. Mista Ukrayiny u suspilno-politychnomu rusi 60–70 rr. XVIII st. (za materialamy Zakonodavchoyi komisiyi 1767–1774 rr.) // Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannya teorii ta metodyky. 2000. Chyslo 4. Ch. 2. S. 369–392.
88. Yakovleva T. Moskovski statti hetmana Ivana Mazepy // Ukrayinskyy arkheohrafichnyy shchorichnyk. Nova seriya. 2006. T. 13/14. S. 450–457.
89. Yakubovskyy I. V. Miske sadybne zhytlo v Ukrayini kintsya XVIII – pochatku XXI st. // Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannya. 2013. Vyp. 50. S. 801–811.

90. RSA (Russisch-Schweizer Archiv). – Publ. 121. Etterlin J. Die ehemaligen Schweizer Kolonien in Russland. Bern: Bureau Dactelo, Oskar Klemm, 1945.

Naumenko V. State and local regulation of Kyiv development in the XVIIIth – the beginning of the XXth c.: administrative division and settlement of the city territory.

The article deals with the appearance, distribution and manifestations of the administrative-territorial division in Kiev in the XVIII – early XX century. The purpose of the study is to trace its urban development and the influence of natural and geographical conditions on the formation of internal boundaries of the city, as well as features of state administration and local self-government, succession and ownership of land, the quantitative and ethnic composition of the cells and centers of their settlement.

Through the use of scientific methods – historical analysis, logical analysis, descriptive method and elements of the statistical method – it has been established that the mentioned aspects can be considered as one of the determining factors in the historical and urban development process of imposing boundaries on the territory between parts of the city according to their administrative membership, settlements settlers and autochthonous inhabitants with a principle, the construction of free suburban and the development of traditional historical areas, due to changes in state requirements for the construction in accordance with new styles and technologies. The consequence of the strengthening of state administrative supervision over the territory of Kiev was the formation on these lands in the world practice of unique urban cultural landscape.

Key words: Kyiv, administrative-territorial division, city building, state administration, urban cultural landscape, Hetmanshchyna, Moscow Tsardom, Russian Empire.

Одержано 29.08.2017.

УДК 94 (477.4): 262.2

Віталій Левицький
(Тернопіль)

РОЗВИТОК КЛИНЦІВСЬКОЇ ТЕКСТИЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті висвітлено питання розвитку клинцівської легкої промисловості Чернігівської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., показано розміщення підприємств галузі. Охарактеризовано основні публікації з проблематики, котрій присвячується означена стаття.

У дослідженні проаналізовано джерела постачання сировини для клинцівських текстильних фабрик. Зосереджено увагу на процесах капіталізації легкої промисловості регіону та економічній політиці Російської держави щодо неї. Визначено вектори технічного розвитку фабрик внаслідок наукових досягнень і напрями збуту продукції підприємств на зовнішньому та внутрішньому ринках. Досліджено роль інженерів, підприємців і робітників у розвитку текстильної промисловості.

Ключові слова: легка промисловість, текстильна промисловість, експорт, ринок, сировина, фабрика, технічний прогрес.

Процес розвитку текстильної промисловості в пореформений період у Наддніпрянській Україні не свідчить про її високі досягнення, проте всередині суконної промисловості за цей час відбулися великі зміни. З мануфактур із ручною технікою велика кількість підприємств перетворилася у фабрики, оснащені потужними двигунами і складними машинами. Під впливом конкуренції зі сторони бавовняних і вовняних підприємств, власники клинцівських суконних фабрик змушені були вкладати великі кошти на оновлення обладнання своїх закладів для зниження собівартості продукції.

Маючи відповідну сировинну базу, суконне виробництво вже з середини ХІХ ст. стає одним із провідних у легкій промисловості Наддніпрянської України. Найбільшим капіталістично розвинутим промисловим центром став посад Клинці на Чернігівщині. Суконні мануфактури в Клинцях заснували російські купці-старообрядники